

Danijela Velimirović*Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

dvelimir@f.bg.ac.rs

Ekonomija nestašice: proizvodnja, distribucija i potrošnja odeće u socijalističkoj Jugoslaviji u doba dirigovane ekonomije (1945 – 1951)*

Apstrakt: Polazeći od koncepta „socijalnog života stvari” Ardžuna Apaduraja u radu se razmatra „ukupan put” odevnih predmeta od proizvodnje, preko distribucije do potrošnje u posleratnoj Jugoslaviji. Iako je racionalisanje odeće i obuće bilo uslovljeno ratnim razaranjima i njihovom nedovoljnom proizvodnjom usled zvaničnog favorizovanja teške industrije, najveći deo frustracija potrošača bio je rezultat strukturalnih karakteristika komandne ekonomije. Poređenjem sa literaturom o kulturi oskudice u ostalim socijalističkim zemljama, nastojaćemo da otkrijemo anomalije proizvodnog i distributivnog sistema, kontradikcije između proklamovanih ideoloških ciljeva i svakodnevnih praksi, (ne)skrivena nezadovoljstva građana uslovljena stalnom potragom za adekvatnom odećom, te značaj socijalnih veza za proces kupovine. Izvore podataka o birokratskom planiranju i specifičnim neravnotežama ugrađenim u sistem predstavljace novinski tekstovi i karikature.

Ključne reči: ekonomija nestašice, proizvodnja, distribucija, potrošnja, socijalizam, Jugoslavija, odeća

Prema Janošu Kornaju planske ekonomije su inherentno ekonomije oskudice, jer su nestašice opšte (prisutne u svim sferama ekonomije), stalne, a ne iznimne, intenzivne i hronične (Kornai 1992, 233). Poremećaji u proizvodnom sistemu posledica su centralizovanog planiranja, koje je zamišljeno kao sredstvo i otelovljenje „socijalističkog aspekta u istočnoevropskim društvima” (Feher *i dr.* 1986, 35). Ipak, svakodnevne prakse demantovale su ideološki mit o birokratskom planiranju kao aktualizaciji „opštih društvenih interesa” (Feher *i dr.* 1986, 36). Ketrin Verderi je gotovo do detalja predstavila strateške odnose između alokatora i menadžmenta preduzeća tokom kojih je dolazilo do izvrtnja

* Transformacija kulturnih identiteta u savremenoj Srbiji i Evropska Unija (projekat Odeljenja za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu u celosti finansiran od strane Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije, br. 177018).

elemenata zamišljenih planova (Verderi 2005, 42–43). Naime, kada bi birokratska aparatura isplanirala proizvodnju i odredila količinu svega što treba da se proizvede, plan se delio na segmente podesne za realizaciju, a zatim je vršena procena obima sredstava i sirovina neophodnih da pojedinačna preduzeća ostvare planiranu produkciju. Na scenu je potom stupalo vođenje pregovora između centralnih planera i uprave preduzeća. Direktori firmi su zahtevali veći budžet i više materijala nego što je stvarno potrebno za proizvodni ciklus, jer su brzo shvatili da se zahtevi centralnih organa kontinuirano povećavaju iz godine u godinu, a da sirovine često ne stižu na vreme ili u potrebnim količinama. Uspešnost direktora u procesu pregovaranja bila je određena koliko ekonomskim karakteristikama preduzeća na čijem su čelu toliko i njihovim ličnim poznavstvima¹ (Feher *i dr.* 1986, 87). Ukoliko je traženi zahtev prevazilazio kvotu koju su centralni planeri mogli da raspodele, nastupala je „vertikalna nestašica” (Kornai 1992, 241),² čija je nužna posledica bila smanjenje obima proizvodnje. Međutim, ako bi direktori uspeali da ostvare predimenzionirani zahtev, stvarali su zalihe koje su čuvali za sledeći proizvodni ciklus ili su ih trampili sa drugim preduzećima u zamenu za sirovine koje im nedostaju. Direktna posledica uvećanja budžeta i stvaranja zaliha bilo je pogoršanje „vertikalne nestašice”: materijal preko potreban jednom preduzeću nalazio se u magacinu drugog.

U ekonomijama oskudice potrošači su prinuđeni da čekaju u redu, prinudno zamenjuju željeni proizvod dostupnim artiklom, odlaze od jedne do druge prodavnice ne bi li našli željenu stvar, odlože potrošnju (nužan pratilac ove situacije je prinudna štednja) ili, na kraju, odustanu od namere kupovine (Kornai 1992, 229–232). „Zamišljena tražnja” se ne može nikad jednostavno ostvariti: ona se mora prilagoditi ograničenoj ponudi i oskudici. Za kupca je put od „zamišljene” preko „delimično prilagođene” do „potpuno prilagođene potražnje” redovno popločan frustracijama, neuspesima, glasinama o predstojećim nestašicama i stalnim kompromisima (Kornai 1992, 237).

Kako se u socijalističkim zemljama potrebe građana ne kanališu u ekonomski predstavljene oblike potražnje,³ već se ponuda ograničava „delom u neposrednom materijalnom smislu, kroz preovlađujuće nestašice željenih potrošnih dobara, a delom posredno, kroz ukidanje mehanizama ponude i potražnje administrativnim utvrđivanjem cena” (Feher *i dr.* 1986, 140), Đerđ Markuš, Agnes Heler i Ferenc Feher nazvali su ove sisteme „diktaturom na potrebama” (Feher *i dr.* 1986). Ova specifična vrsta diktature može da opstane samo ako neguje indi-

¹ Na primer imati tasta u sekretarijatu Centralnog komiteta obezbedilo bi bolju poziciju u pregovaranju o raspodeli viška, nego, recimo, uspešno upravljanje preduzećem.

² Kornaj razlikuje horizontalnu i vertikalnu nestašicu. Dok se horizontalna odnosi na situacije između kupca i prodavca, vertikalna nestašica se rađa u odnosu subordinacije (npr. između birokratske aparature i menadžmenta preduzeća, Kornai 1992, 240–241).

³ Ne postoje slobodni kanali kroz koje bi individue mogle da artikulišu potrebe u svom društvenom okruženju.

viduu s ograničenim rasponom potreba. Stoga uspon pojedinca s uraznoličnim zahtevima i proširenom sferom zadovoljstava u istočnoevropskim društvima nije bio moguć: on bi značio „uskrsnuće one individue na čijoj prisilnoj poslušnosti, štedljivosti i ugrađenoj servilnosti građevina antikapitalističke diktature jedino i može da stoji” (Feher *i dr.* 1986, 368–369).

Kako se model birokratskog upravljanja svakodnevicom pokazao nedelotvornim, građani su potrebe morali da zadovolje na alternativne načine. Zbog stalnih nestašica i ograničenog izbora iz nužnosti se razvila „druga” ekonomija,⁴ koju su činile razne ilegalne i poluilegalne mreže za distribuciju dobara i usluga, kao i delatnost malih privatnih preduzeća. Ona je vršila „neophodnu funkciju popunjavanja onih praznina između proizvodnje i potrošnje” (Feher *i dr.* 1986, 155), koje je stvarala struktura planske ekonomije i tako doprinosila opštim interesima državnog aparata. Po pravilu, sekundarna ekonomija je egzistirala „parazitski na državnoj ekonomiji i bila je neodvojiva od nje” (Verderi 2005, 56). Krađa materijala iz preduzeća i ilegalna upotreba alata zarad obavljanja privatnog posla ili sklanjanje retke robe ispod tezge za posebnog kupca od kojeg se očekuje usluga ili bakšiš samo su neki od primera ovog gotovanskog odnosa.

Za razliku od do sada predstavljene literature koja se ekonomijom nestašica prevashodno bavi iz ugla političke ekonomije, antropološka literatura bacila je akcenat na socijalne odnose koji se uspostavljaju u sferi nezvaničnih transakcija. Među najuticajnije antropološke studije o potrošnji u socijalističkim zemljama svakako spadaju *Where the World Ended. Re-Unification and Identity in the German Borderland* Dafne Berdal (Berdahl 1999) i *Russia's Economy of Favours. Blat, Networking and Informal Exchange* Aljone Ledenjove (Ledeneva 1998). U monografiji o Istočnoj Nemačkoj pre i neposredno posle ujedinjenja Dafne Berdal, između ostalog, nastoji da otkrije prirodu socijalnih odnosa i oblike nejednakosti koje je proizvodio sektor „druge” ekonomije (Berdahl 1999, 118). Autorka konstatuje da je svako ko je imao pristup retkim izvorima bio u privilegovanoj poziciji. Razmenom darova, mitom i trampom cirkulisale su robe i usluge i istovremeno se stvarale i održavale mreže prijateljstava, poznanstava i interesnih grupa. Novac je mogao igrati manje ili više značajnu ulogu u ovim transakcijama: no, bile su potrebne veze da bi se on potrošio. Iako se Berdal ne slaže sa dihotomijom „instrumentalnih” i „sentimentalnih” prijateljstava koja se često može naći u antropološkoj literaturi o patronaži (Stiven Sempson, Piter Loizos, Erik Volf), ona smatra da su navedene prakse potrošnje i razmene temeljno transformisale karakter socijalnih odnosa u socijalizmu.⁵ „Ne samo

⁴ Fenomen razvoja nezvaničnih ekonomija i nezvaničnih društvenih veza u Mađarskoj Elemer Hankiš naziva „drugo društvo”, diskutujući da su prvo, zvanično i drugo, nezvanično društvo postojali paralelno dopunjujući jedno drugo (Hankiss 1990).

⁵ Ova ekonomija trampe značajno je menjala i potrošačke prakse i navike. Javio se poseban oblik kupovine nazvan *Hamsterkauf* (Hamster – hrčak), kupovina radi stvaranja zaliha za svrhu sopstvene potrošnje ili kasnije trgovine (Berdahl 1999, 121).

da je postojao strateški element u socijalnom životu, već su sami odnosi postali značajna forma kapitala. Veze su zamenile vlasništvo kao indikator socijalnog statusa” (Berdahl 1999, 122). Simbolička vrednost zapadne i retke robe nabavljene posredstvom druge ekonomije demonstrirala se njenim pokazivanjem. Ovi naizgled jednostavni proizvodi bili su jasni simboli koji su slali složene socijalne poruke, uključujući one o stečenom bogatstvu, moći i društvenoj distinkciji osiguranoj posredstvom razmene (Berdahl 1999, 124). Tako su se kroz interakciju ljudi i stvari, da se poslužimo konceptom objektivizacije Deniela Mileara, obrazovale „klase” predmeta i ljudskih grupa i otkrivali njihovi značajniji odnosi (Erdei 2008, 46–47). Jedna informantkinja se poverila autorki: „Mi smo mali ljudi, nemamo tepihe” (Berdahl 1999, 124).

U monografiji o sovjetskoj i postsovjetskoj Rusiji antropološkinja Aljona Ledenjova analizira fenomen *blat*, koji se odnosi na „razmenu ‘usluga pristupa’ u uslovima nestašice i državnog sistema privilegija” (Ledeneva 1998, 37). Ove usluge pristupa redovno su se osiguravale na račun države i protivno interesima društvene zajednice. *Blat* je zapravo reorganizovao oficijelnu distribuciju resursa i usluga direktno služeći potrebama lične potrošnje (Ledeneva 1998, 37). Da bi se nabavila roba ili usluga najmanje jedna osoba morala je da bude deo strukture administracije odgovorne za raspodelu. Posredstvom *blata* nabavljala se retka roba (kako sirovine, tako i gotovi proizvodi),⁶ osiguravale zdravstvene i druge usluge, dobijali stanovi preko reda, obezbeđivalo letovanje i druge dokoličarske aktivnosti, osiguravalo zaposlenje, premeštaj u drugo preduzeće ili unapređenje, te dobijale povlastice poput upisa dece u željene škole i smeštaja u vrtićima (Ledeneva 1998, 28–33). Na osnovu etnografskog materijala Ledenjova je konstatovala postojanje horizontalnih i vertikalnih mreža *blata*. Dok su horizontalne mreže činili učesnici slične socijalne pozicije, vertikalne mreže bile su sastavljene od ljudi različitog statusa povezanih srodstvom, ličnim vezama ili posrednicima (Ledeneva 1998, 121). *Blat* kao posredovana razmena ne može se izjednačiti ni sa darom ni sa robom. Iako i *blat* i dar predstavljaju oblike personalizovane nemonetarne razmene, koje ustanovljavaju i reprodukuju socijalne odnose, ono što ih odvaja su prinuda i „veštačka asimetrija” dara⁷ za razliku od relativne slobode i balansa *blata* (Ledeneva 1998, 141). U isto vreme *blat* nije ni robna razmena: on ne uključuje finansijsku transakciju, iako omogućuje transfer otuđivih

⁶ Mihail Jarikov, inače poznat po sarkastičnim komentarima, primetio je: „U četvrtoj godini petogodišnjeg plana, *blat* je odlučujući u ispunjenju plana” (Ledeneva 1998, 86).

⁷ Merilin Stratern je pokazala da prinuda dara leži u prisiljavanju drugih da uđu u dug. Ta situacija rađa „neprirodnu asimetriju”: prihvatanjem dara, prihvata se i dug (Ledeneva 1998, 141).

objekata. Protok dobara i usluga vrši se na osnovu privatnih odnosa i u vezi je sa pristupom javnim resursima (Ledeneva 1998, 142). U tom obliku personalizovane razmene reciprocitet se generiše i čuva osećanjem pravednosti i međusobnog poverenja. Ledenjova razlikuje tri osnovna režima reciprociteta u odnosima *blata*: režim ekvivalencije, režim naklonosti i režim statusa. U režimu ekvivalencije razmena „usluga pristupa” najčešće se odvijala među onima zaposlenim u trgovini i uslugama. Naglasak je bio na obostranoj korisnosti, a narušavanje odnosa ekvivalencije povlačilo je za sobom sankcije u vidu raskida ili hlađenja odnosa. U režimu naklonosti učesnici su bili povezani ličnim vezama (srodničkim, prijateljskim, susedskim i sl), te su shodno tome aspekti reciprociteta bili manje izraženi. Međutim, oni nisu smeli biti potcenjeni: ako bi se obaveze sistematski zanemarivale, prijateljstvo se moglo raskinuti. Režim statusa odlikovao se odsustvom balansa: usluge su činili oni na pozicijama moći, te se one često nisu mogle vratiti u recipročnom „iznosu” (Ledeneva 1998, 144–152).

Ekonomija nestašica karakteristična za komandnu ekonomiju nije bila predmet proučavanja u domaćoj antropologiji. Polazeći od koncepta „socijalnog života stvari” Ardžuna Apaduraja (Appadurai 1986, 3–63) pokušaćemo da razmotrimo „ukupan put” odevnih predmeta od proizvodnje, preko distribucije do potrošnje u posleratnoj Jugoslaviji. Ovaj pristup omogućiće nam da sagledamo prakse centralnog birokratskog planiranja, kontradiktornosti sistema dirigovane privrede i posledice ekonomske neracionalnosti. Kolin Kempbel definisao je potrošnju kao aktivnost koja uključuje: „izbor, kupovinu, upotrebu, održavanje, popravku i odbacivanje bilo kog proizvoda ili usluge” (Campbell 1995, 102). Ipak, svi navedeni aspekti potrošnje ne mogu biti predmet analize u ovoj studiji. Pošto ćemo kulturnu biografiju odevnih predmeta pratiti uvažavajući napise iz dnevne i periodične štampe (*Politika*, *Žena danas*, *Jež*), priroda građe ograničava nas da se orijentišemo isključivo na promatranje individualnih činova izbora, kupovine i upotrebe odevnih predmeta. Kako je upotreba odevnih predmeta često svedočila o manjkavostima proizvodnog ciklusa, valorizacijom funkcionalne vrednosti proizvoda od strane kupaca bavićemo se ponekad u delu teksta koji se odnosi na proizvodnju odeće.

Iako je Osnovni zakon o upravljanju državnim preduzećima kojim je Jugoslavija raskinula sa praksama sovjetskog administrativnog centralističkog upravljanja privredom donet 1950. godine, „socijalni život” odeće i obuće posmatraćemo zaključno sa 1951. godinom. Dva su osnovna razloga za to. Naime, sve do 1952. godine nisu bile poništene proizvodne navike nasledene iz doba dirigovane ekonomije. Osim toga, rasprodaja nekurentne robe kao nulta tačka od koje je trebalo da otpočne nova proizvodnja delimično uređena prema načelima tržišta takođe se vezuje za 1952. godinu.

Proizvodnja odevnih predmeta: kvantitet ispred kvaliteta

Ratna razaranja opustošila su jugoslovensko područje. Da bi se obezbedilo snabdevanje vojske, obnova industrije na oslobođenoj teritoriji otpočela je još u vreme završnih ratnih operacija. Od posebne važnosti bila je rekonstrukcija tekstilnih fabrika kako bi se proizveo šajak, sukno i vojnička čoja za zamenu pohabanih uniformi vojnika Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Usled nedostatka sirovina, obnovljene fabrike radile su sa 30% kapaciteta. Po završetku rata, usledila je korenita promena vlasničke strukture preduzeća. Zbog optužbi da su proizvodne pogone stavili u službu neprijatelja, većina fabrika tekstila i konfekcije konfiskovana je predratnim vlasnicima i transformisana u državna preduzeća. Među njima bile su i čuvene fabrike tekstila: leskovačka Laze Teokarevića⁸ i beogradska Vlade Ilića. Zakonom o nacionalizaciji krupnih preduzeća iz 1946. i Zakonom o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća iz 1948. sve fabrike prešle su u državne ruke. Tako je država stekla potpunu kontrolu nad proizvodnim kapacitetima zemlje.

Prelazak na plansku privrednu proizvodnju 1946. ozvaničio je uvođenje centralno organizovanog oblika proizvodnje tekstila i odeće. Polazeći od Marksovih premisa o planiranju kao racionalnom i demokratskom uobličavanju „društvene volje udruženja neposrednih proizvođača koje je u stanju da pod kontrolom drži prirodnu spontanost i opredmećenu objektivnu logiku ekonomskog razvoja, i da ih uspešno usmerava prema zadovoljenju onih društvenih potreba koje ne samo da ostaju nezadovoljene, već i neodredive u okviru automatizma kapitalističke tržišne ekonomije” (Feher *i dr.* 1986, 35) partijski vrh upustio se u otkrivanje mistične logike planske ekonomije kao sredstva i otelovljenja socijalističke modernosti. Strogi i kruti planovi proizvodnje koje su postavili centralni planeri morali su biti poštovani. Preduzeća su bila dužna da podnose dnevne, mesečne i godišnje izveštaje o izvršenju predviđenog plana proizvodnje.⁹ Njegovo ne-

⁸ Zbog optužbe da je proizvodne pogone fabrike stavio u službu neprijatelja, Laza Teokarević je nakon završetka rata osuđen na smrt, doživotni gubitak nacionalne časti i konfiskaciju celokupne imovine. Ista kazna određena je i njegovoj braći Vladi i Slavku. Međutim, do okončanja postupka smrtna kazna je ipak zamenjena kaznom od dvadeset godina zatvora. Kako su Teokarevići bili vrsni tekstilni stručnjaci, u nedostatku sopstvenog stručnog kadra nova vlast bila je prinuđena da se oslanja na znanje ovih uhapšenika: iz zatvora u Sremskoj Mitrovici oni su davali dragocene savete o perspektivama razvoja jugoslovenske tekstilne industrije. S obzirom na konstruktivan pristup, Josip Broz Tito ih je amnestirao i pustio na slobodu 1950. godine. Nakon izlaska iz zatvora, Teokarevići su svojim radom i zalaganjem aktivno pomagali razvoj domaće tekstilne industrije (Trajković *i dr.* 1984, 179).

⁹ Preduzeća saveznog značaja izveštaje su podnosila Glavnoj direkciji savezne tekstilne industrije pri Ministarstvu industrije FNRJ, dok su preduzeća republičkog značaja iste izveštaje podnosila Glavnoj direkciji tekstilne industrije NR Srbije. Radi

izvršenje, makar u visini jednog procenta, povlačilo je za sobom disciplinsku odgovornost.¹⁰ S druge strane, za svako premašenje plana ili izvršenje pre roka dobijale su se javne pohvale i novčane nagrade. Zapravo, taj događaj slavio se kao najveći praznik. Česta radna takmičenja među fabrikama, različitim odeljenjima i brigadama, ustanovljena 1946. godine, podizala su radni elan i produktivnost i donosila nečuveni ugled i priznanje premašiocima normi – udarnicima.

Kako je proizvodnja tekstila i odeće veoma složena i uključuje čitav niz proizvodnih koraka, počev od gajenja, žetve i prerade industrijskih biljaka, upredanja i bojenja vlakana, tkanja i dezeniranja tkanine, te krojenja i šivenja odevnih predmeta, zastoj u nekom segmentu proizvodnje redovno remeti dinamiku produkcije. Posleratna industrija tekstila i odeće u FNRJ iskusila je probleme na svim proizvodnim nivoima. Obnovljenoj industriji najviše briga zadavale su sirovine. Propagirani mit o autarhiji zahtevao je pretežno oslanjanje na sopstvene izvore. Kako bi se domaće stanovništvo opskrbilo preko potrebnim tekstilom, savezno Ministarstvo poljoprivrede 1945. predvidelo je planom setvu konoplje na mnogo većim površinama u odnosu na predratne. Uveden obavezan otkup vune i kože trebalo je da obezbedi kontinuiranu proizvodnju traženih artikala. Iz ideološkog zahteva za uporištem u sopstvenim resursima izvirale su ideje o proširenju zasada pamuka u Makedoniji, Crnoj Gori, Hercegovini i Dalmaciji. Ogledne parcele za uzgajanje ove kulture oformljene su već 1946. godine. Sakupljanje tekstilnih otpadaka i njihova reciklaža trebalo je da umanja hronični nedostatak sirovina. Unrine pošiljke vune, pamuka i polufabrikata bile su pravi spas za posustalu domaću tekstilnu industriju. Međutim, ne samo da je nedostajalo sirovina za neometan proces proizvodnje: dostupnim resursima nije se dobro ni upravljalo. Fabrika vunениh štofova u Vučju dobila je 1945. na preradu tri vagona vune, mada uopšte nije bila osposobljena za rad, dok su istovremeno bez sirovina ostajala proizvodno sposobna preduzeća (*Politika*, 20. juni 1945).

Proizvedena vlakna često su bila lošeg kvaliteta. U vunenoj pređi mnogo puta su se mogli naći otpaci trave i šiblja, jer se vuna nije pažljivo prala i vlačila (*Politika*, 21. avgust 1948). Čak i kada je industrija dobila dobru sirovinu, kasniji stupnjevi proizvodnje mogli su je oneplemeniti. Postrojenja su bila zaostala, te je kidanje materijala bila svakodnevna pojava. Predionicama i fabrikama tekstila nedostajao je stručni kadar: uposleni mašinski i tekstilni inženjeri bili su prava retkost. Veoma često ni tehničko osoblje nije bilo dovoljno obučeno, te su greške u tkanju gotovo redovno bile odlika finalnog proizvoda. U tekstilnim fabrikama nije bilo zaposlenih dizajnera i kreatora dezena, pa se većina

urednog dostavljanja dnevnih izveštaja, u Leskovcu su bila angažovana dva kurira, koja su se naizmjenično smenjivala na tom poslu. Svakog dana jedan kurir je uveče polazio vozom za Beograd, da bi rano ujutru stigao u direkciju. Za to vreme drugi se vraćao iz Beograda za Leskovac (Trajković *i dr.* 1984, 181).

¹⁰ No, i pored strogih mera neispunjenje planova bilo je redovno.

tkanina bojila u komadu, i to najčešće samo u tri osnovne boje: teget, braon i crnoj (Trajković *i dr.* 1984, 176).¹¹ Sumorne boje bile su razlog zašto se tadašnji asortiman proizvodnje popularno nazivao „TBC – asortiman” (Trajković *i dr.* 1984, 176). Dostupne boje lošeg kvaliteta doprinosile su lošem glasu tekstilne i modne industrije: tkanine su bledele tokom prvog pranja ili, ne čudi, sa prvom kišom. Očajan zbog svog propalog šešira, jedan građanin se obratio *Politikinoj* rubrici „Među nama”:

„Jednoga dana, za vreme kiše, kad sam na glavi imao taj skupoceni šešir, počeo da pada s neba – crna kiša... Bio sam uplašen ovom neobičnom ‘prirodnom pojavom’, mislio sam da je došao smak sveta. Ali kad sam video da crna kiša ne pada i na ostale ljude, skinuo sam šešir i brzo utvrdio da to crno čudo lije sa moje glave, – da šešir pušta boju...” (*Politika*, 21. maj 1952).

Osim toga, neke fabrike dugo po oslobođenju nisu osposobile sve svoje proizvodne kapacitete. Tako na primer, fabrika tekstila u Mariboru nije obnovila svoje žakar uređaje, te je nužno proizvodila samo tkanine jednoličnog dezena (*Politika*, 4. maj 1949). Uzak asortiman materijala bio je predmet stalnih kritika i negodovanja građana.

Loši krojevi i neadekvatne veličine narušavali su izgled velikih serija standardizovane robe. Iako su različite institucije, poput Ministarstva industrije i rudarstva Srbije, odmah posle oslobođenja organizovale tekstilne i krojačke kurseve ne bi li se unapredila stručnost industrijskih kadrova, njihova neumešnost ostala je obeležje posleratne industrije. Ipak, modele izašle iz domaćih fabrika konfekcije osobito je ružio loš dizajn. Nametnuta kolektivistička kultura nije marila za mitske diktatore modnih trendova (Velimirović 2008, 16), te je proizvodnja lišena lica koje uraznoličuje i estetizuje konfekcijske artikle ostajala ravnodušna prema granicama dobrog ukusa. „Istraživačke inovacije” jugoslovenskih preduzeća bile su veoma često predmet karikatura u listu *Jež*. Dok je zemunska fabrika „Ivan Milutinović” nudila tržištu muška odela floralnog dezena (*Jež*, 9. april 1949), preduzeće „Progres” otišlo je korak dalje. Na karikaturi pod naslovom „Konfekcija za cirkus” predstavljeno je dvoje mladih, koji obavljaju završne pripreme za maskenbal. „Trebalo da šijemo kostime za klovnove”, podsećala je devojka mladića. „Zašto mi da šijemo? Fabrika ‘Progres’ pravi fina radnička odela sa raznobojnim rukavima i nogavicama”, odgovorio je mladić (*Jež*, 8. maj 1948).

¹¹ Restriktivna paleta nije proizlazila isključivo iz opšte oskudice, već i iz stilskog zaokreta ka estetici „proleterskog ukusa”. Zvanično favorizovanje ahromata (crna, bela i siva boja) i zelenih, smeđih i plavih tonova komuniciralo je ozbiljnost, puritanske vrednosti, asketizam i trijumf jednoobraznosti. Povrh toga, ponuđena uniformnost bila je povezana i sa projektom rastakanja poretka hijerarhije i nejednakosti skopčanog sa sprovedenom revolucijom (Velimirović 2012, 948).

U kontekstu opšte nemaštine, celokupna industrija ustremila se na kvantitet proizvodnje, zanemarujući njen kvalitet. Plasman robe bio je zagaranovan, budući da je domaće tržište vapilo za novim proizvodima. No, preokupacija industrije ispunjenjem planova proizvodnje uz istovremeno zanemarivanje kvaliteta finalnih proizvoda i zahteva potrošača ostala je i nakon što je ostvaren rast proizvodnje, a oskudica postala manja. Različita dužina ili boja prednjeg i zadnjeg dela odeće, crna dugmad prišivena na bele muške košulje, džemperi drečavih boja, čarape i cipele nejednake dužine, muške košulje izrađene od tkanine namenjene ženskim haljinama i drugi primeri nisu bili isključivo rezultat neumešnosti i neznanja radnika i radnica, već i opšteg nehaja prema zahtevima potrošnje.¹² „Očigledno je da se u ovim slučajevima ne radi o objektivnim nemogućnostima nego samo o nemarnom odnosu pojedinaca prema željama i potrebama naših građana”, zaključuje *Žena danas* (*Žena danas*, maj – juni 1949). Jednoličan, uniforman asortiman dodatno je stvarao sliku sivila. Zalihe neprodate robe iz dana u dan postajale su sve veće.

Slični problemi odlikovali su i industriju kože i obuće. Slučajevi da koža propada, jer se ne uzima blagovremeno u preradu nažalost nisu bili retkost (*Politika*, 20. juni 1945). Koža je neretko bila loših svojstava, što je umanjivalo kvalitet krajnjeg proizvoda. Međutim, čak i kad bi industrija obuće raspolagala dobrom sirovinom, dalji proces proizvodnje mogao je da je obezvredi. „Ideologija tona” (Stitzel 2005) koja je nalagala usredsređivanje na kvantitet proizvodnje i produktivnost rada imala je za krajnji rezultat zanemarivanje kvaliteta proizvoda. Jugoslovensko azbestno preduzeće „Vojvoda Степа” na Ibru dobilo je od „Kombinata gume i obuće” u Borovu 200 pari cipela, čiji je kvalitet bio takav da nije trebalo učiniti mnogo da se one raspadnu. Karikatura objavljena u *Ježu* prikazuje radnika ovog preduzeća kako odlazi uličnom čistaču cipela. Posle čišćenja od cipela nije ostalo gotovo ništa (*Jež*, 5. februar 1948). Loš kvalitet obuće bio je u vezi i sa nedovoljno obučanim kadrom usled stalne mobilnosti radne snage. Za prvih pet meseci 1949. godine u kombinat u Borovu došla su nova 1874 radnika, dok je preduzeće napustilo njih ukupno 1413 (*Politika*, 10. jul 1949). Usled odsustva kontrole kvaliteta finalnog proizvoda, izrada je često bila aljkava, a odnos prema radu nemaran. Jedna žena žalila se na izradu sandala:

¹² Trgovačka mreža iz Skoplja pokupila je raznu robu koja se mesecima nije prodavala i prikazala je na izložbi održanoj u Domu kulture sa porukom „Ovako ne treba raditi”. „Preduzeće ‘Kiro Fetek’ obogatilo je ovu izložbu. Pižame koje nose znak ovog preduzeća od dobrog su porheta i lepih dezena, ali na pižamama su crna dugmad za muške zimske kapute. Kupci traže dugmad za zimske kapute ali ih ne mogu naći. Pokupovao ih eto ‘Kiro Fetek’ za pižame. U tome su otišli i dalje. Sašili su muške košulje koje dosad niko nije kupio. Na ovim košuljama prišivena su fina sedefasta bela dugmad ali za jorgane i jastuke. I još dalje: ‘Kiro Fetek’ je čuven i po tome što šije muške gaće od finog plavog i crvenog porheta, koji se obično upotrebljava samo za pelene” (*Politika*, 17. jun 1951).

„Ja sam danas kupila sandale u jednoj radnji na Slaviji. Dobrog su kvaliteta i vrlo lepo izgledaju. Jednu sam sandalu u radnji probala, oduševila se, platila i dobila upakovane sandale. Kad sam kod kuće otvorila paket videla sam da je jedna sandala svetlije a druga tamnije sive boje. Zar to nije za osudu da sandala od tako dobrog materijala i ukusnog oblika bude upropašćena zato što se nije obratila pažnja da se obe sandale kroje od kože potpuno iste boje” (*Žena danas*, april 1950).

Dizajn obuće odlikovao se neukusom i jednoličnošću. Uzak asortiman kože i boja, te unificiran izbor modela bili su dodatni razlozi zašto se obuća nije prodavala. Godine 1951. u magacinima je bilo neprodane obuće iz 1946. Zbog svega toga novinaru *Politike* bilo je razumljivo zašto „izvestan broj nesavesnih privatnih zanatlija – obućara dostiže visoke profite iskorišćavajući ovakvu situaciju u pogledu asortimana obuće” (*Politika*, 13. oktobar 1950).

Nedostatak transportnih sredstava usporavao je usmeravanje priliva sirovina i gotovih proizvoda od jednog proizvodnog stupnja do drugog. Neujednačena dinamika proizvodnje dalje je uslovljavala neuredno proticanje velike količine proizvoda po distributivnim lancima. Loša pakovanja, hroničan nedostatak magacinskog prostora i rdave tehnike skladištenja često su dovodili do oštećenja robe.¹³

Navedene manjkavosti u sferi proizvodnje proizlazile su iz strukturalnih osobina komandne ekonomije. U socijalizmu proizvodne jedinice proizvode da bi ispunile plan, a ne da bi zadovoljile društveno određene potrebe ili važeće zahteve. Osim toga, jednoličan asortiman tekstila, odeće i obuće mogao je da bude povezan i sa trenutnim stanjem zaliha sirovina i dostupne radne snage. Npr. ukoliko neka fabrika tekstila nema adekvatne rezerve raznobojnog prediva ili dovoljno kvalifikovanih radnika rukovodstvo je, u cilju ostvarenja plana, umesto složene proizvodnje dezeniranih tkanina, moglo da naloži proizvodnju jednostavnih jednobojnih materijala.¹⁴ Možda u tom kontekstu možemo da posmatramo i činjenicu da u mariborskoj tekstilnoj fabrici ni 1949. godine nije bio obnovljen žakar razboj. Slična situacija zamisliva je i u fabrikama konfekcije i industriji obuće. Osim toga, dešavalo se da preduzeća u ime ostvarenja plana eliminišu značajne korake u procesu proizvodnje, što je rezultovalo lošim kvalitetom proizvoda (Stitzel 2005, 32). Dodatnu zbrku mogao je da stvori i pogrešan proračun količine neophodnih sirovina. Naime, „radikalni dizajn” preduzeća „Ivan Milutinović” i „Progres” nije morao biti rezultat neznanja ili modne neosvešćenosti upravnog kadra. Naime, ovi modni ekscesi mogli su biti plod sledećeg scenarija: direktor fabrike „Ivan Milutinović” omaškom je nabavio više materijala za proizvodnju ženskih haljina, a manje onih za izradu

¹³ „Tako je na primer tekstilna fabrika ‘Ozren’ u svojim isporukama imala dosta pocepanih komada i krajeva slabo urađenih, koji se nisu mogli uopšte upotrebiti” (*Politika*, 23. jul 1949).

¹⁴ Slične procese primetila je Jud Šticitil u Istočnoj Nemačkoj (Stitzel 2005, 33).

muških odela. Kada je shvatio da je ukupan plan proizvodnje ugrožen, pribegao je improvizaciji: naložio je da se višak tekstila floralnog dezena upotrebi za proizvodnju muških odela. Rezultat procesa prilagođavanja trenutnim zalihama mogla su da budu i radnička odela sa raznobojnim rukavima i nogavicama izašla iz pogona fabrike „Progres”. U uslovima kada se vrednuje isključivo kvantitet, estetika i kvalitet proizvoda bili su potpuno zanemareni. I dok su se planovi proizvodnje ispunjavali i premašivali, na tržištu je realno vladala nestašica, jer su potrošači neretko odbijali da kupuju odeću koja im se nudila na prodaju.

Distribucija odevnih predmeta: rasipništvo i nestašice

Standardizovan, jednoličan asortiman robe (pre svega one namenjene raciniranom snabdevanju) doprinosa je opštem osećanju frustracije i nezadovoljstva. Prema *Ježevoj* karikaturi sve cipele u prodaji bile su istog dizajna i crne boje. Kada je žena kupac upitala prodavca zašto je to tako, ovaj joj odgovorio: „Nezgodno je, znate, kad svi isto plaćaju, da bude druga forma i boja” (*Jež*, 23. april 1949). No, svakako jedan od najdrastičnijih slučajeva uniformne ponude bila je podela košulja iste boje pojedinim vojvođanskim selima. Osiromašena struktura potrošnje postala je predmet podsmeha u *Ježevoj* karikaturi pod nazivom „Bela vrana”. Kada se u selu pojavio muškarac u košulji druge boje, seljaci su komentarisali: „Onaj tamo nije iz našeg sela”, „Misliš?”, „Pa vidiš valjda da ima košulju druge boje” (*Jež*, 10. april 1948). Roba je često distribuirana bez uvažavanja kulturom određenih preferencija potrošača. Tako su selima u okolini Splita bile dodeljene, ni manje ni više, nego ženske cipele sa visokom potpeticom (*Jež*, 13. juli 1946)! U selima kragujevačkog regiona osećala se oskudica opanaka, tradicionalne obuće tog kraja, dok je u Beogradu kod „Na-Me” i u „Beogradskom magazinu” na Terazijama ostajala neprodana gomila pravih šumadijskih opanaka (*Politika*, 25. februar 1951). Slična situacija bila je i sa šajkom. Dok je čačanski kraj mučila nestašica ove vrste tekstila, slavonska sela obilovala su ovom tkaninom, koju niko nije kupovao (*Politika*, 3. april 1948). Literatura o ekonomiji nestašice obiluje slikama potrošača koji tumaraju od grada do grada u potrazi za željenim proizvodima (vidi npr. Stitzel 2005). U idealnom slučaju možemo da zamislimo da je Splićanka, pošto je dobila informaciju da se u okolnom selu prodaju cipele sa visokom potpeticom, otišla da ih kupi, ili da je seljak iz okoline Čačka otputovao u Beograd ne bi li nabavio preko potrebne opanke. No, štampa nam ne pruža pouzdana svedočanstva o tome da li su ove prakse postojale u posleratnoj socijalističkoj Jugoslaviji.

Sistem specifične neravnoteže i proizvodnja haosa na proizvodnom tržištu bili su institucionalno ugrađeni u socijalistički ekonomski poredak. Navedeni slučajevi svedoče da uporedna proizvodnja rasipništva i nestašica nije bila

isključivo vezana za proizvodnju dobara, već i za njihovu distribuciju. Pogrešne prodajne strategije nudile su potrošačima neuobičajene izbore odvrćajući ih od kupovine. Raspodela dobara koja se ne osvrće na zahteve tražnje potvrdila je raširene teze o očiglednom pomanjkanju ekonomske racionalnosti u društvima dirigovane ekonomije (Feher *i dr.* 1986).

Potrošnja odevnih predmeta: nezadovoljstvo koje raste

Suočen s periodom teške posleratne oskudice, jugoslovenski socijalistički režim istakao je da će pre svega garantovati zadovoljenje „osnovnih potreba”. Međutim, opšte siromaštvo i ugroženost egzistencije sa kojom se suočavalo stanovništvo Jugoslavije dovodili su u sumnju izneta obećanja partijske elite. Ekonomija opstanka nalagala je građanstvu da prodaje porodične vrednosti i lične stvari kako bi preživelo. Oskudica hrane, tekstila, odeće i obuće inaugurisala je lišavanje u jedino legitimno ponašanje. Sredinom 1945. Odeljenje za trgovinu i snabdevanje INO grada Beograda snabdevalo je odećom i obućom samo najhitnije slučajeve, budući da je raspolagalo nedovoljnom količinom robe. Uskraćenost za preko potrebne artikle možda najbolje ilustruje sledeći slučaj. Građani i građanke Drugog bloka Šestog rejona isticali su kako bi rado pošli u kampanju berbe kukuruza u Sremu, ali da im nedostaje obuća. Njihovim zahtevima odmah je izašao u susret Dušan Milosavljević, sekretar Ulice Sv. Nikole nabavivši im 23 para drvenih cipela (*Politika*, 9. mart 1945).¹⁵ Kako bi se prevazišle depimirajuće posledice teškog ekonomskog stanja, u pomoć je pristigla UNRA sa svojim donacijama. Samo u periodu od 1945. do 1946. UNRA je dala Jugoslaviji preko dva i po miliona tona robe na ime pomoći i obnove (Petranović 1980, 439).¹⁶ Među robom značajno mesto zauzimali su odeća, obuća i kućni tekstil (džemperi, šalovi, kaputi, cipele, đonovi i potpetice, čebad), koji su nadomestili nedovoljnu domaću produkciju ovih artikala.

„U cilju celishodnog i racionalnog snabdevanja stanovništva i vojske” (*Politika*, 16. maj 1945) Privredni savet FNRJ doneo je maja 1945. Odluku o planskoj raspodeli i potrošnji robe, kojom je ozvaničen sistem racioniranog snabdevanja. Prenos robe koja je bila predmet administrativne raspodele bio je strogo kontrolisan. Partijska propaganda predstavila je sistem racioniranja kao nužnu privremenu meru „kojom treba da se obezbedi svakom trudbeniku proračunati

¹⁵ Problem nabavke cipela bio je aktuelan i narednih godina. Dok su lokalna partijska rukovodstva ukazivala na problem devojaka koje ne mogu da se udaju, jer bez obuće ne mogu da odlaze na vašare i slave, jedan student 1948. godine bio je prinuđen da oglasi nestanak leve cipele u tramvaju s obzirom na nemogućnost nabavke novih (Marković 1996, 310).

¹⁶ Unrina misija završila je svoj rad u Jugoslaviji 30. juna 1947.

prosek proizvedenih dobara široke potrošnje. U protivnom neminovno dolazi do neravnomernosti i nepravednosti u snabdevanju” (*Politika*, 12. novembar 1947). Mehanizmi ponude i tražnje mahom su ukinuti administrativnim utvrđivanjem cena. Naime, cene artikala „od interesa za ratnu i narodnu privredu” (*Politika*, 25. maj 1945) bile su normirane istog meseca, dok su cene „luksuzne” robe ostale komercijalne. Među „luksuznom” robom nalazili su se cilindri, frakovi i smokinzi, balska obuća i cipele sa visokim potpeticama, svilene, čipkane i necane rukavice, krzna i izrađevine od njega, kravate, bižuterija, šminka i parfemi (*Politika*, 25. maj 1945). Odeća nesumnjivo buržoaske konotacije zadovoljavala je „lažne” potrebe i otelovljavala izlišnost i rasipnost nedemokratskog društva izobilja, te se prirodno našla izvan strogog sistema racionisanja. Kako je proizvodnja napredovala, krug artikala u slobodnoj prodaji postajao je sve veći ne obuhvatajući isključivo predmete koji simbolično predstavljaju raskoš i životnu udobnost buržoazije. Cene krojačkih i obučarskih usluga takođe su bile normirane.

Nova politika jačanja sloge radnika i seljaka uključila je 1948. i seosko stanovništvo u administrativni sistem snabdevanja. Putem tzv. „vezanih cena” seljaci su bili u mogućnosti da razmene poljoprivredne za industrijske proizvode u fiksiranoj srazmeri.

Štednja kao važan oslonac posleratnog sistema visoko je politizovala potrošnju odevnih artikala. Kako je roba u slobodnoj prodaji bila preskupa, masa građanstva gotovo isključivo je nabavljala odeću posredstvom „tačkica”. No, potrošnja na osnovu tačkica bila je vrlo oskudna. I-R kategorija potrošača, koju su činili radnici, nameštenici i službenici (*Politika*, 12. septembar 1946) 1946. imala je na raspolaganju 120 „tačkica”, 1948. 160, da bi se njihov broj 1949. povećao na 210. Dok je zaposlena žena u idealnom slučaju 1946. mogla da kupi kaput (40 tačkica), jednu štofanu haljinu (24), jednu pamučnu haljinu (16), kombinezon (10), sokne (5) i par cipela (25) (*Politika*, 28. jul 1946), 1949. po prvi put joj se pružila mogućnost da „znatnije” umnoži potrošna dobra. Za 210 tačkica mogla je da kupi kaput (45), kostim (36), jednu štofanu haljinu (18), jednu pamučnu haljinu (16), pamučnu bluzu (7), vuneni džemper (20), pamučni kombinezon (6), pamučne gaćice (4), 2 para sokni (2x2), čarape od veštačke svile (8), cipele (30) i sandale sa kožnim đonom (16) (*Politika*, 24. februar 1949). Racionalizacija potrošačkih navika i propagirana štednja bili su sastavni deo ideološkog projekta obnove i izgradnje zemlje. Kako se partijska elita usredsredila na podizanje teške industrije, politika potrošnje nužno se okrenula ka zadovoljenju minimalnih egzistencijalnih standarda.

Oficijelna politika snabdevanja zasnivala se na načelu da proizvodno” stanovništvo ima prednost nad „neproizvodnim” po količini i raznovrsnosti artikala i redovnosti isporuke. Kulturno slavljenje rudarske delatnosti u eri izgradnje teške industrije bilo je legitimizovano 1947. kada je Savezna vlada donela je

uredbu o povišenju plata i poboljšanju snabdevanja i ishrane rudarskih i topioničarskih radnika. Iako su imali prioritet u snabdevanju, materijalna oskudica jednako je obeležavala i život ove povlašćene društvene kategorije. Privilegije u potrošnji imali su i radnici koji su blagovremeno izvršavali ili premašivali proizvodni plan promovisući socijalističke vrednosti marljivosti i veštine. Dopunsko sledovanje za udarnike 1948. iznosilo je 70, a 1949. 90 „tačkica“.

U prvim posleratnim godinama socijalistički potrošač morao je da prođe „golgotu“ ne bi li kupio preko potrebne predmete. Ogromni redovi kao simbol tragike siromaštva i oskudice činili su snabdevanje mučnom aktivnošću. Stajanje u redu imobilisalo je tela, oduzimalo vreme i predstavljalo veliki fizički napor. Čovekovu muku pogoršavala je neredovna isporuka robe uslovljena prekidima u kontinuitetu proizvodnog ciklusa, transportnim teškoćama i neažurnim ponašanjem stovarišta i trgovine. Distribucija odeće na „tačkice“, kako svedoči izveštaj ekonomskog odeljenja britanske ambasade u Beogradu s početka 1951. godine, mogla je da kasni i po 5 meseci (Marković 1996, 286). O ovom problemu administrativne raspodele dobara rečito govori *Ježeva* karikatura pod naslovom „Kad je leto, zima je ...“, na kojoj je predstavljen muškarac u zimskom kaputu usred leta. Prolaznici žučno komentarišu njegovu čudnu pojavu: „Šta je, pobogu, ovome čoveku!“, „Dobio je sad zimski kaput, koji je tražio još novembra meseca“ (*Jež*, 23. mart 1946).¹⁷ Potrošači su bili prinuđeni da kupovinu usklađuju sa trenutnom ponudom robe u prodavnicama.

Uzaludna potraga za odećom prikladne veličine produbljava je pojedinačna nezadovoljstva. Učenica iz Beograda žalila se *Politikinoj* rubrici „Među nama“ kako za sebe i svoje tri sestre ne može da pronade cipele i sandale broj 35, budući da je najmanji broj koji se mogao naći u prodavnicama bio 38.

„I sad nam ne ostaje ništa drugo nego da se kuvamo u zimskoj obući, ili da potražimo pomoći preko vas, ne bi li se neko od nadležnih setio da ‘planira’ koju sandalu i za naše noge“ (*Politika*, 10. jun 1951).

Kako bi pojednostavila proizvodnju i maksimizirala „output“ i produktivnost industrija je izbegavala da proizvodi male brojeve obuće, koji, prema proceni, nisu bilo mnogo zastupljeni u ukupnoj populaciji. Kao složen proizvodni proces koji donosi malu zaradu jednako je bila zanemarana i proizvodnja dečje obuće.

Slične probleme delili su i oni koji su nosili velik broj obuće, kao i oni sa najčešće raširenim brojem. Nestašica većih brojeva muških šešira i košulja takođe je bila redovna. Očekivanja „nogatih“ (*Politika*, 6. maj 1950), „glavatih“ (*Politika*, 28. maj 1950) i korpulentnih (*Politika*, 21. maj 1950) da će zadovoljiti „osnovne“ potrebe bila su izneverena:

¹⁷ Isti problem oslikavaju i karikature pod naslovom „Siguran barometar“ (*Jež*, 30. oktobar 1948) i „Barometar“ (*Jež*, 19. jun 1948).

„Stari šešir koji sam kupio još pre rata, iznosio se, a kako sam stariji čovek, ne mogu da idem gologlav, tim pre što sam još i malo ćelav. Zato ću vam biti zahvalan ako objavite i ovo i potsetite na nas, glavate, one koji nas nikako ne uzimaju u obzir kad planiraju” (*Politika*, 28. maj 1950).

Nestašice većih brojeva najčešće su bile rezultat oskudice materijala. Za razliku od kapitalizma u kojem korporacije konkurišu jedna drugoj u prodaji robe na tržištu, socijalistička preduzeća su se takmičila u tome koje će se uspešnije nagoditi s nadređenim birokratskim aparatom (Verderi 2005, 45). Kao što smo videli, direktori preduzeća su uvek tražili više materijala nego što je potrebno jer su, s jedne strane, morali da računaju na stvarne gubitke: otpad, krađe od strane radnika i slične, više ili manje predvidive, neefikasne utroške raspoloživih izvora. Ako bi od nadređenog administrativnog organa dobili samo deo zahtevanog materijala, proizvodne jedinice su bile prinuđene da izrađuju više manjih brojeva određenih artikala ne bi li se utrošilo što manje izvora, a ostvario ukupan plan proizvodnje. Rezultat je bila „apsolutna nestašica” proizvoda većih veličina (Verderi 2005, 44–45). Možemo pretpostaviti da je sličan mehanizam ekonomskog delovanja uzrokovao i rasprostranjenu nestašicu većih brojeva odeće i obuće na jugoslovenskom tržištu. Dodajmo da su sve navedene pritužbe građana objavljene u *Politici* rubrici „Ne tako ...” maja 1950. godine, dakle neposredno pre donošenja Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnog kolektiva, kojim je legitimizovano samoupravljanje. Nesposobnost planske privrede da zadovolji nužne potrebe stanovništva sada je mogla biti otvoreno preispitivana.

Loš kvalitet pojedinih artikala namenjenih racioniranom snabdevanju proizvodio je stalnu nestabilnost na potrošačkom tržištu. Povećana potrošnja obuće u slobodnoj prodaji u toku 1949. uzrokovana lošim kvalitetom one u obezbeđenom snabdevanju uslovlila je da su se „tačkice” planirane za kupovinu obuće trošile za kupovinu tekstila. Logična posledica toga bio je „poremećaj robnih fondova tih artikala, tako da su pojedina tržišta bila pretrpana obućom dok se u tekstilu osetila oskudica” (*Politika*, 20. maj 1950). Prinudna supstitucija bila je redovno obeležje ekonomije nestašice: dimenzija izbora prisiljavala je građane da odustaju od prvobitnih namera kupovine prilagođavajući potrošnju raspoloživim predmetima (Kornai 1992, 230).¹⁸

Ukoliko potrošači nisu pristajali na prinudnu supstituciju, oni su tumarali od prodavnice do prodavnice u potrazi za željenim proizvodima. Ovu potragu slikovito je opisala jedna Beograđanka:

¹⁸ Predsedavajući Državne komisije za planiranje DDR-a Bruno Lojšner šalio se na Konferenciji o tekstilu 1960. da „neko ko želi da kupi donji veš mora izaći sa kravatom budući da u prodavnici nema odgovarajuće veličine” (Stitzel 2005, 147).

„U radnjama ‘Grateksa’ bilo je gotovih ženskih haljina i ja sam htela da kupim.... Probam: jedna široka a kratka, druga uzana a dugačka. Jedna mi se sviđela. Čak mi je pristajala kao da je po mojoj meri rađena. Ali, pogledam jedna strana suknje duža, a druga kraća. I tako sam obišla nekoliko radnji i haljinu nisam mogla da kupim” (*Žena danas*, april 1950).

Birokratsko programiranje svakodnevice činilo je da juriši na zadovoljenje potreba budu neretko uzaludni. Nezadovoljstvo krojem i izradom potaknulo je ovu ženu, baš kao i milione drugih u istočnoevropskim zemljama, da odustane od namere kupovine.

Loš dizajn produkata izašlih iz domaćih fabrika konfekcije podvlačio je nesposobnost posleratnih socijalističkih preduzeća da stvarno zadovolje ljude. Gotovo da nije bilo objekta poželjnog po sebi, pa lične sklonosti i zahtevi uglavnom nisu mogli biti zadovoljeni činom kupovine. Nezadovoljstvo muških potrošača dizajnom obuće najbolje je sažeo novinar *Politike*:

„Ne izrađuju se otvorene muške sandale već nekakve izbušene cipele. U trgovinama ima takvih ‘sandala’ crne boje. Gotovo svuda ovakve ‘sandale’ imaju slabu prođu. Ko bi još hteo leti da nosi crnu obuću?!” (*Politika*, 10. jun 1951).

Svako moderno industrijsko društvo suočava se s protivrečnim zahtevom povezivanja društvene proizvodnje s visoko diferenciranim i individualiziranim potrošačkim izborima. Međutim, za razliku od kapitalizma koji se relativno uspešno nosi s individualnošću potražnje, socijalistička komandna ekonomija doživela je neuspeh u suočenju s pojedinačnim izborima. Naime, „sveobuhvatni ekonomski plan koji određuje institucionalnu korisnost rada i njegovih proizvoda ne može nikad zaista obuhvatiti pojedinačnu potrošnju, stoga što je ova (nasuprot proizvodnoj potrošnji) određena odlukama potrošača, i to načelno kućnih potrošača” (Feher i dr. 1986, 62). Antagonizam između administrativno centralizovane proizvodnje koju određuje birokratski aparat i atomizirane potrošnje koju vrše milioni potrošača čini konkretan rad, predviđen i realizovan planom, stvarno nekorisnim, jer ne uspeva da zadovolji društvene želje.¹⁹ „Planska ekonomija može pratiti jedino logiku potreba, a ne logiku želja” (Gronow 2000, 99). Ona ne može da se nosi s povećanjem raznolikosti zahteva, jer ne postoje kanali kroz koje bi mogle da se artikulišu individualne potrebe i želje na slobodan način (Feher i dr. 1986, 345).²⁰ Tako je ekonomska delatnost potrošača u

¹⁹ U istočnoevropskim društvima proizvodnja predmeta koji ne zadovoljavaju zahteve potrošnje mogla je dostići neslućene razmere. U nekim zemljama svake godine moralo se uništiti oko jedne trećine štampanih knjiga, zato što niko nije hteo da ih kupi. Često ni „kupljene” knjige nisu bile tražene: one su bile administrativno raspodeljene po bibliotekama, gde su skupljale prašinu ostajući nepročitane. Ekonomska racionalnost nije bila odlika komandne ekonomije (Feher i dr. 1986, 63).

²⁰ Odsustvo tržišnih mehanizama onemogućavalo je da se promene u potražnji robe odraze na strukturu proizvodnje.

socijalizmu podređena „postvarenoj logici proizvodnje” (Feher *i dr.* 1986, 149) posredstvom neposrednog ograničavanja obima i asortimana robe.

Praksa racioniranog snabdevanja bila je predmet nebrojenih kritika. Dešavalo se da mnogi od onih koji imaju pravo na obezbeđeno snabdevanje ne mogu da realizuju „tačkice” za tekstil, odeću i obuću, dok su opet drugi, koristeći se ličnim vezama i samovoljom raznih trgovinskih organa, industrijskih i sindikalnih rukovodilaca, te upravnika službe radničkog snabdevanja dobijali i preko garantovane količine.²¹ Korišćenje neformalnih odnosa (prijateljskih i rođaćkih veza, privremenih interesnih saveza i sl) kako bi se obezbedila roba koja je predmet nestašica takođe je bila česta praksa. Zapravo, u ekonomijama oskudice najvažniji problem koji potrošač mora da reši je osiguranje informacija o postojanju robe i mestu gde se ona nalazi. Svako ko zna kako da dođe do određenog dobra poseduje važan „socijalni kapital” (Berdahl 1999, 122; Gronow 2000, 99). Neslužbene veze između trgovačkog osoblja i potrošača bile su veoma delotvorne, budući da su omogućavale nabavku željenih dobara. Prodavci su držali „ispod teže” retke proizvode namenjene odabranim potrošačima. Iako nam štampa ne pruža informacije o režimima u kojima je delovala ova „ekonomija usluga” (Ledeneva 1998), ona nam otkriva postojanje i funkcionisanje dinamičnih interesnih grupa. Izvesni lepi kišni mantili, koje je nosila nekolicina građana izazvali su pravu senzaciju u Prištini 1951. godine. Niko nikada nije video takve mantile u gradskim prodavnicama, sve dok se preostali primerci nisu pojavili u izlogu radnje preduzeća „Uvoz i izvoz”. „Govorkalo se, doduše, da su i ovi izloženi mantili bili rezervisani za ‘nekoga’, ali ti glasovi nisu potvrđeni” (*Politika*, 24. maj 1951). Nedemokratski pristup robi dovodio je građane, smrvljene stalnim nedostatkom željenih predmeta, u položaj neskrivenog nezadovoljstva.

Zaključak

Navedeni primeri pokazuju da je dirigovana ekonomija u posleratnoj Jugoslaviji, do uvođenja samoupravljanja, delila iste one osobine po kojima su privredni sistemi socijalističkih zemalja decenijama bili prepoznatljivi. Istraživanje proizvodnje, distribucije i potrošnje odeće i obuće osvetlilo je latentne konflikte između države i industrije oko sprovođenja proizvodnih ciljeva, dijalektiku nestašica i rasipništva, nezadovoljstvo građana uzrokovano lošim kvalitetom i dizajnom artikala, te kontinuiranim nestašicama i nedostatkom željene robe. Značaj društvenih veza za nabavku proizvoda svedočio je da je socijalistička realnost bila daleko od propagirane vizije radikalno preobraženog društva u kojem se bogatstvo jednako distribuira. Šta više, direktna zavisnost proizvodnje od

²¹ Na Četvrtom vanrednom zasedanju Narodne skupštine FNRJ predsednik Planske komisije Boris Kidrič kritikovao je ovu praksu (*Politika*, 29. decembar 1948).

centralnih autoriteta i istovremena nepovezanost industrije s trgovinom i zahtevima potrošača činili su stvarnu proizvodnju grotesknom. Istraživanje je pokazalo da je neadekvatna distribucija dobara dalje naglašavala sklonost društva da ignoriše kvalitativan pristup tržištu i zadovoljstva kupaca. Ipak, da bi upotpunili saznanja o ovom vremenskom kontekstu i istorijsko razumevanje „ekonomije nestašica” ne smemo zaobići ni druge izvore podataka, poput materijalnih i usmenih izvora, te arhivsku građu. Samo tako možemo steći kompletnu sliku o životu malog čoveka u složenoj posleratnoj društvenoj, kulturnoj, političkoj i ekonomskoj realnosti.

Literatura

- Appadurai, Arjun. 1986. “Introduction: Commodities and the Politics of Value”. In *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, ed. Arjun Appadurai, 3–63. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berdahl, Daphne. 1999. *Where the World Ended. Re-unification and Identity in the German Borderland*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Campbell, Colin. 1995. “The sociology of consumption”. In *Acknowledging Consumption: A Review of New Studies*, ed. Daniel Miller, 95–124. London: Routledge.
- Erdei, Ildiko. 2008. *Antropologija potrošnje. Teorije i koncepti na kraju XX veka*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Feher, Ferenc, Heler, Agnes i Đerđ Markuš. 1986. *Diktatura nad potrebama*. Beograd: Rad. Gronow, Jukka. 2000. *Sociologija ukusa*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo.
- Hankiss, Elemer. 1990. *East European Alternatives*. Oxford: Clarendon Press.
- Kornai, János. 1992. *The Socialist System. The Political Economy of Communism*. Oxford: Clarendon Press.
- Ledeneva, Alena. 1998. *Russia's Economy of Favours. Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marković, J. Predrag. *Beograd između Istoka i Zapada. 1948–1965*. Beograd: Službeni list SRJ. Stitzel, Judd. 2005. *Fashioning Socialism. Clothing, Politics and Consumer Culture in East Germany*. Oxford and New York: Berg.
- Petranović, Branko. 1980. *Istorija Jugoslavije: 1918–1978*. Beograd: Nolit.
- Trajković, Dragoljub, Stojković, Živan, Rakić, Hranislav, Mihajlović, Nenad i Slobodan Jovanović. 1984. *Sto godina leskovačke tekstilne industrije (1884–1984)*. Leskovac: Narodni muzej u Leskovcu.
- Velimirović, Danijela. 2008. *Aleksandar Joksimović. Moda i identitet*. Beograd: Utopija.
- Velimirović, Danijela. 2012. Nov izgled za „novu ženu”: uobličavanje proleterskog ukusa (1945–1951). *Etnoantropološki problemi* 7 (4): 935–955.
- Verderi, Ketrin. 2005. *Šta je bio socijalizam i šta dolazi posle njega*. Beograd: Fabrika knjiga.

Danijela Velimirović

Department of Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

*Shortage economy: production, distribution and
consumption of clothes in Socialist Yugoslavia
in the time of command economy (1945 – 1951)*

Starting from the concept of the “social life of things” proposed by Arjun Appadurai, the paper considers the “journey” of clothing items from production, through distribution to consumption in post-war Yugoslavia. Even though the rationing of clothing and footwear was caused by the destruction of war and subsequent insufficient production of these items due to the official favoring of heavy industry, the major part of consumers’ frustration was the result of structural characteristics of the command economy. Through comparison with the literature on the economy of scarcity in other socialist countries, we will strive to uncover the anomalies of the production and distribution systems, contradictions between the proclaimed ideological goals and everyday practices, the (non)hidden discontent of the citizens caused by the constant search for clothes that fit, as well as the importance of social bonds for the process of purchasing. The sources of data on bureaucratic planning and specific imbalances built into the system will be news articles and caricatures.

Key words: economy of scarcity, production, distribution, consumption, socialism, Yugoslavia, clothing

*Économie de la pénurie: production, distribution et consommation
des vêtements dans la Yougoslavie socialiste
au temps de l'économie dirigée (1945 – 1951)*

Partant du concept de la «vie sociale des choses» de Arjun Appadurai dans cette étude est analysée le «chemin complet» accompli par les objets vestimentaires depuis la production, en passant par la distribution à la consommation dans la Yougoslavie d’après-guerre. Bien que le rationnement des vêtements et des chaussures soit conditionné par des destructions de guerre et par leur production insuffisante due au fait que l’on ait officiellement favorisé l’industrie lourde, la plus grande partie des frustrations des consommateurs était le résultat des caractéristiques structurelles de l’économie dirigée. En faisant un rapprochement avec la bibliographie sur la culture de la pénurie dans les autres pays socialistes, nous tenterons de découvrir les anomalies du système de production et de distribution, la contradiction entre les objectifs idéologiques proclamés et les pratiques quotidiennes, les mécontentements (non) dissimulés des citoyens